

Dr Milica MILENKOVIĆ

UDC: 338.1(497.11) „1918/1929”

SPECIFIČNOSTI PRIVREDNOG RAZVOJA SRBIJE 1918-1929.

APSTRAKT: *U radu su obrađene specifičnosti razvoja privrede Srbije 1918-1929, analizirajući kako njen uspon, tako i ograničavajuće faktore proizvodnje.*

Prvi svetski rat je ostavio teške posledice na celokupni život Srbije. Srbija je izgubila 28% od svog stanovništva, a privreda zemlje toliko unazađena da je posle rata vladala prava pustoš. Stanovništvo izglednelo, poljoprivreda opljačkana i unazađena, industrijska postrojenja razorena i mašine odnete, saobraćaj onespособljen, tržište u zemlji i sa inostranstvom poremećeno, prihodi oskudni, rashodi ogromni.¹

Prioritet u obnavljanju zemlje dobilo je snabdevanje izglednelog stanovništva i rekonstrukcija glavnih saobraćajnica, a zatim obnavljanje ostalih privrednih grana.

¹ O razmerama pljačke koju je okupator počinio u Srbiji u toku Prvog svetskog rata ostavio nam je dragocene podatke kapetan srpskog broderskog društva Vojislav V. Nikolić. U svojim sećanjima on kaže: „Na dan 9. novembra 1918. godine, vraćajući se iz lagersa iz ropstva sa 10 srpskih zarobljenika, naišao sam ispod Boro-va kod Dalja na Dunavu na veliki broj brodova, šlepova i pontona..., natovarenih plenom iz Srbije, na putu za Peštu i za Beč”. U njima je bilo utovareno: „95 vagona bračna, 363 vagona žita, 288 zobi, 43 kukuruza, 12 dvopeka, 8 kafe, 18 šećera, 17 zejtina, 36 rakije, 54 slame, 105 sena, 6 mekinja, 6 trske, 123 soli, 53 razne manufakturne robe, 81 pionirskog materijala, 70 poštansko-telegrafsko-telefonskog materijala, 82 sanitetskog materijala i medikamenata, 10 raznog kancelarijskog materijala, 40 raznog železničkog materijala, 48 razne municije, 85 oružja raznog sistema, 109 građe za zidanje, 44 žice, 282 drva za gorenje, 98 dasaka, 62 železničkih pragova, 15 razne farbe, 52 vodovodna materijala, 16 kablova, 177 cementa, 27 petrola, 54 nafte, 306 benzina, 1080 kamenog uglja, 110 koksa, 99 cigle, 610 rude i preko 2000 komada razne stoke”. (*Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*, Novi Sad 1929, str. 201). O posledicama Prvog svetskog rata po stanovništvo i privredu Srbije pisano je u velikom broju naučnih radova, od kojih navodimo samo neke: Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958; N. Vučo, *Privredni razvoj grada od 1919-1941*. u *Istorija Beograda*, knj. 3, Beograd 1974; (u daljem tekstu: N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3); Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1962; Petar Milosavljević, *Položaj radničke klase Srbije 1918-1929*, Beograd 1972; Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1918-1920*, Beograd 1971; Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995; Momčilo Isić, *Materijalna stradanja valjevskog stanovništva u Prvom svetskom ratu*, Valjevo 1996; Kosta Mihailović, *Privreda Jugoslavije 1920-1990*, u „*Jugoslovenska država 1918-1998*”, Beograd 1999; Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, Beograd 1986.

Obnovivši proizvodnju u osnovnim privrednim granama, Srbija je do kraja 1921. godine stvorila preduslove za oporavak privrede u celini.²

Osobitu važnost za razvoj ostalih privrednih grana imalo je ponovno uspostavljanje saobraćajnih veza koje su tokom rata pokidane. Do sredine 1919. godine obnovljena je pruga koja je povezivala Beograd sa južnim delovima zemlje, dok je zbog teškoća pri opravci Savskog mosta Beograd povezan sa severnim delovima zemlje tek u novembru 1919. godine. Do tog vremena saobraćaj sa severnim delovima zemlje obavljan je Dunavom.³

Preduzeća su sa velikim teškoćama obnavljala proizvodnju usled nestašice kapitala i sirovina, i oskudice radne snage. Sređivanju prilika na tržištu znatno je doprinela unifikacija novca koja je izvršena 1920. godine zamenom krunskih za dinarske novčanice u odnosu 4 krune za 1 dinar, što je dovelo do definitivnog povlačenja kruna iz opticaja krajem 1921. godine. Pa ipak, na stabilnost dinara moralo se čekati do 1923. godine, a tek krajem 1925. otpočela je postepena adaptacija cena novim monetarnim uslovima.

Prirodna bogatstva koja je Srbija imala u vidu šuma, voda, ruda i drugog, obezbeđivali su preduslove za razvoj mnogih privrednih grana. Postojali su svi prirodni preduslovi za razvoj poljoprivrede. Međutim, teškoće su bile druge prirode. Izgubivši u ratu više od četvrtine ukupnog stanovništva i preko polovine muške populacije između 18 i 55 godina, Srbija je ostala bez najvitalnijeg i produktivno najsposobnijeg dela stanovništva.⁴ Nasleđeno siromaštvo na selu, pojačano ratnim pustošenjima i pljačkom, zatim preovlađivanje sitnog poseda, tehnička zaostalost i nedovoljna primena agrotehničkih mera bili su uzroci niske produktivnosti poljoprivrede. Pored navedenih uzroka, opadanje cena poljoprivrednih proizvoda nastupilo je i usled devalvacije novca i pojave američke pšenice na tržištu Evrope 1924. godine. Uz to, obveznice ratne štete, pošto nisu na vreme isplaćene, obezvređene su. Disparitet u cenama poljoprivrednih i industrijskih proizvoda doveo je do takozvanih „makaza cena”. Sve gore navedeno uticalo je na osetno pogoršanje poljoprivredne proizvodnje i položaja seljaštva.

Sitna i srednja gazdinstva koja su preovlađivala u Srbiji i u predratnom i u posleratnom periodu bila su orijentisana najvećim delom na mešovitu biljnu proizvodnju, koja je imala da obezbedi ishranu porodice i stoke. Međutim, usled navedenih razloga i velikih poreskih tereta često su se i srednje imućna seoska domaćinstva morala zaduživati. Sa većim prinosima i tržišnim viškovima bilo je uglavnom ratarstvo, koje je bilo zastupljeno samo na većim posedima u Srbiji: Mačve, Posavine, Podunavlja i

² Milica Milenković, *Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata*, „Tokovi istorije” 1-4, Beograd 1998, str. 171.

³ Već od 9. novembra 1918. godine bio je na Dunavu presečen put neprijateljskom saobraćaju. Tom prilikom zarobljen je veliki broj brodova (91), šlepova (781) i pontona (124). Svi ovi plovni objekti prešli su u srpske ruke. (*Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*, str. 202.)

⁴ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925...*, str. 367; Milomir Glišić---, *Stari Milanovac, Gornji Milanovac 1995*, str. 104; Isidor Čuković, *Takovci i Rudničani u slobodilačkim ratovima 1912-1918*,

Pomoravlja. Boljem iskorišćavanju izvanrednog prirodnog bogatstva Srbije smetao je i nedostatak odgovarajuće saobraćajne infrastrukture, tj. nedostajalo je povezivanje mesta ne samo železnicom i brodarskim saobraćajem, već i kolskim putevima.⁵

Železnice, rudnici i veća preduzeća čije je obnavljanje tražilo veći iznos kapitala ostajala su u domenu državnog sektora, dok su ostala preduzeća obnavljana uglavnom privatnom inicijativom uz veoma visok stepen preduzimljivosti. Veća preduzeća su se razvijala u gradovima koji su bili povezani železničkom mrežom i vodenim saobraćajem, kao što su: Beograd, Niš, Leskovac, Kragujevac, Kruševac, Smederevo, Čuprija, Paraćin, Jagodina, Čačak, Užice, Šabac i druga. U ostalim manjim mestima, poput Valjeva, Požarevca, Zaječara, Negotina, Knjaževca, Vranja, Trstenika, Gornjeg Milanovca i drugih razvijalo se prvenstveno zanatstvo, a u selima gde zemljoradnja i stočarstvo nisu bili u stanju da podmiri potrebe stanovništva razvijala se i kućevna radinost.

a/ Industrija

Osnovne teškoće za oporavak industrijskih preduzeća ispoljavale su se usled nedostatka novca. Domaći industrijski kapital svoju relativnu slabost nadoknađivao je iz reparacija, oslanjajući se na 4 velike banke (Narodnu, Hipotekarnu, Privilegovanu agrarnu banku i Poštansku štedionicu), koje su gospodarile javnim kreditima. U pogledu raspodele kredita Narodne banke, industrija Srbije bila je privilegovana s obzirom da je u toku rata pretrpela najveće materijalne štete u odnosu na druge pokrajine Kraljevine SHS. Filijale stranih novčanih zavoda predstavljale su jedan od najvažnijih kanala za prodiranje stranog kapitala u Srbiju i Jugoslaviju uopšte. Tu je, pre svega, bila „Francusko-srpska banka u Beogradu”, sa filijalama u Nišu, Skoplju i Bitolju i filijala Bečke udružene banke u Beogradu, Praško kreditna banka i Engleska trgovinska banka.⁶

Da bi pospešila razvoj industrijskih preduzeća, država je davala industrijske premije i istovremeno uvodila carinsku zaštitu za industrijske proizvode. Međutim, usled porasta interesne stope u 1924. godini, koja se popela sa 6,5 i 7,25% na 24 i 30% godišnje zavladao je nestašica kapitala. Tako se industrija u periodu 1919-1929. razvijala u protivurečnostima njenog favorizovanja, na jednoj, i sužavanja okvira industrijskog razvoja na drugoj strani. I pored pokušaja države da određenim merama stimuliše razvoj industrije, banke su diktiranjem visokih kamatnih stopa ograničavale njen razvoj. I pored tih činjenica, položaj industrije u Srbiji bio je povoljniji od ostalih privrednih grana. Industrijski proizvodi bili su neuporedivo skuplji od agrarnih.

Pad cena poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu u 1925. i 1926. godini zaoštrio je agrarnu krizu i povećao makaze cena. Taj pad cena i suša doveli su do stra-

⁵ Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, str. 65; Milivoje Savić, *Privredne prilike i podizanje industrije zemaljske odbrane u slivu reke Drine i Zapadne Morave (okragu užičkom i susednim okruzima)*, Beograd 1933; Gavrilović Borivoje..., Beograd, Beograd 2000, str.254-256.

⁶ N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3, str. 209.

hovitog osiromašenja sela, čija se kupovna moć rapidno smanjila. Položaj seljaka pogoršan je i povećanjem poreskih tereta koje pada upravo u tom periodu. Sve se to odražavalo i na usporavanje industrijske proizvodnje. Ali, uprkos svemu, nivo ukupne proizvodnje u zemlji sve do samog izbijanja velike privredne krize kretao se uzlaznom linijom.⁷

Ako za 1926. godinu uzmemo indeks 100 za opšte stanje u privredi, povećanje proizvodnje u narednim godinama iznosilo je:

1927.	103,4
1928.	106,2
1929.	100,6

Ovom porastu ukupne proizvodnje doprinosile su vojna, metalna i tekstilna industrija, koje su radile za potrebe vojske i izvesne grane koje su proizvodile polufabrikate namenjene izvozu (na pr. ruda i drvo). U većini ostalih privrednih grana razvoj nije bio ravnomeran, već su se osećali periodi uspona i padova. U periodu od 1924. do 1926. vladao je period stabilizacije proizvodnje, država je ostvarivala pozitivan trgovinski bilans sa inostranstvom, što je uslovalo uvećanje novčanog priliva i razvoj domaće industrije nezavisno od stranih kredita, koji se sa dolaskom ekonomske krize počinju povlačiti iz zemlje. O stanju proizvodnje i prometu proizvoda svedoči i trgovinski bilans zemlje i količina menica nacionalnih banaka u prometu u posmatranom periodu. Trgovinski bilans se kretao u milijardama dinara:

Tabela br. 1. **Spoljno-trgovinski bilans Kraljevine SHS**
u periodu 1921-1929.

	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
uvoz	6.442	8.310	8.222	8.753	7.632	7.286	7.836	7.590,2
izvoz	3.691	8.049	9.539	8.905	7.818	6.400	6.645	7.821,5
bilans	-2.751	-261	+1.317	+152	+186	-886	-1.391	+331 ⁸

Posredstvom izvozne trgovine vršeno je uglavnom unovčavanje domaće proizvodnje i tek pošto je izvozna trgovina doprinela uvećanju novčane mase počinje se sve jače razvijati i unutrašnje novčano tržište.

Pri tome, Narodna banka je pojačala svoj uticaj na novčanom tržištu. Postojanje više banaka u unutrašnjosti Srbije sa malim kapitalom bila je najvećim delom negativna specifičnost srpskih banaka.⁹

7 M. Isić, Poresko opterećenje seljaštva u Srbiji između dva svetska rata, „Tokovi istorije“, 1-4, Beograd 1998, str. 88-110.

8 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd 1984, str. 257; *Ekonomija i finansije*, knj. 2, Ženeva 1930, str. 96-116.

9 Aleksandar Spasojević, *Privredni razvoj Užica 1918-1941*, „Istorija Užica“, Užice 1992, str. 95-96.

Visoka pasivna kamata nacionalnih banaka sa nesolidnom konkurencijom u pribiranju uloga na štednju i očigledna težnja banaka za preteranom dobiti, navela je Narodnu banku da pojača svoj uticaj na fuziju novčanih zavoda i izvrši koncentraciju bankarskog kapitala. U 1925. godini postojala su 232 mala novčana zavoda sa glavnicom do 0,5 miliona dinara. Rešenjem Narodne banke od 1927. godine određen je minimum kapitala za banke u unutrašnjosti do 1 milion dinara, a za Beograd, Zagreb, Ljubljanu i Sarajevo 5 miliona dinara uplaćenog kapitala. Samim tim, njihov broj se smanjio na 176. Na taj način su likvidirane slabe novčane ustanove. U 1925. godini bilo je ukupno 635 novčanih zavoda sa uplaćenom glavnicom od 1989 miliona dinara, a 1930. njihov broj je povećan samo za 7, ali je glavnica povećana na 2.954 miliona dinara. Povećanje glavnice iznosilo je 48,5%.¹⁰

Radi sređivanja finansijske situacije na tržištu u periodu od 1921. do 1929. godine količina menica nacionalnih banaka u prometu igrala je važnu ulogu. Ona je iznosila u milionima dinara:

1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
4.688	5.040	5.790	6.002	6.003	5.812	5.743	5.528	5.818 ¹¹

Pri svemu treba imati u vidu da je proizvodnja zlata i srebra od 1921. do 1928. godine neprekidno rasla.

Proizvodnja zlata u kilogramima iznosila je:

1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
124	216	191	243	236	240	386	440

Proizvodnja srebra u kilogramima iznosila je:

1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
834	764	972	812	1.400	1.672	1900 ¹²

To je dinaru obezbeđivalo stabilnu novčanu podlogu bez obzira na promene u unutrašnjem i međunarodnom finansijskom tržištu. Kurs dinara prema švajcarskom franku u periodu 1925. do 1928. godine bio je nepromenjen i iznosio je 9,13 švajcarskih franaka za stotinu dinara.

Koristeći povoljnosti na finansijskom tržištu u zemlji, Srbija je do kraja 1925. godine obnovila i modernizovala najvažnija postrojenja. Bile su to fabrike koje su pos-

¹⁰ Narodna banka 1884-1934, Beograd 1934, str. 172-173.

¹¹ Ekonomija i finansije, knj. 2, str. 96-116; Narodna banka 1884-1934, str. 207.

¹² Isto.

tojale i u predratnom periodu: Vojnotehnički zavod u Kragujevcu, Fabrika stakla u Paraćinu, fabrike šećera u Čupriji i Beogradu, Fabrika duvana u Nišu, fabrike tekstila u Leskovcu, Paraćinu i Užicu i druge.

Jedan od najvažnijih preduslova za rad fabrika bilo je osposobljavanje oštećenih električnih centrala, radi snabdevanja fabrika pogonskom snagom. Povećanje broja stanovništva i njegovih potreba i naročito velika građevinska delatnost, zahtevali su povećanje proizvodnih kapaciteta električnih centrala. Zato su u njihovu modernizaciju ulagana velika sredstva, a najveći deo opreme dobijen iz Nemačke na račun reparacije.¹³

Karakteristično je da Srbija ni u ovom periodu nije imala krupne industrije u zapadno-evropskom smislu te reči. Strukturu industrijskih preduzeća u Srbiji najbolje ilustruje beogradska privreda. čak i među najrazvijenijim industrijskim granama, kao što je metalna industrija, preovlađivalo je zanatstvo. Radilo se pretežno o većim radionicama za popravku i montažu. Mnoge zanatske radionice koje su bile snabdevene mašinama i modernim postrojenjima imale su karakter pogona, jer su bile snabdevene motornom i parnom snagom. često je bilo teško razlučiti gde prestaje zanatstvo, a počinje industrija i obrnuto. Jedini priznati kriterijum bio je broj radnika. Prema Zakonu o radnjama iz 1910. godine, preduzeća do 15 radnika svrstavana su u zanatska, a preko 15 radnika u industrijska.

S obzirom na broj radnika vrstu i kapacitet proizvodnje, samo nekoliko pogona u beogradskoj metalnoj industriji mogli su se računati kao tipična industrijska preduzeća. To je fabrika „Gođevac”, jedna od najvećih u metalnoj industriji, koja je, ustvari, predstavljala livnicu gvožđa i metala, fabriku poljoprivrednih sprava, čeličnih kasa i ormara za arhive, gvođenog i mesinganog pokućstva, čeličnih roletni, automobilskih i mašinskih delova i drugog. Ovo preduzeće je upošljavalo 147 radnika i 35 šegrta, što je za naše prilike jedan od pokazatelja da je spadalo u krupnija industrijska preduzeća.

Među značajnija industrijska preduzeća u Beogradu spadala je i Mašinsko-stolarska fabrika „Progres” a.d., koja je bila sastavljena iz dva odeljenja, metalurgijskog i stolarskog. Proizvodila je sve željezne, metalne i građevinske delove, a upošljavala 140 radnika. Pored navedenih, u veća industrijska preduzeća u Beogradu ubrajana su: Strugara Prometne banke d.d. koja je upošljavala od 80-150 radnika (prema potrebi) i Strugara Trgovačko industrijske banke koja je upošljavala 80 radnika; Brodogradilište srpskog broderskog društva, povlašćeno a.d. Čukarica, koje je predstavljalo veliku fabričku radionicu za građenje šlepova i opravke rečnih brodova, a upošljavala je 75 radnika i 8 šegrta. Prva jugoslovenska fabrika „Teleoptik” a.d. za preciznu mehaniku, optiku i telefon, koja je proizvodila sastavne delove za telefoniju, optiku, avijaciju i drugo spadala je takođe u veća industrijska preduzeća, a zapošljavala je 36 radnika i 24 šegrta. Jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka „Loko-

¹³ N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3, str. 218; Aleksandar Spasojević, Miodrag D. Gluščević, *Sto godina elektrifikacije Užica 1900-2000*, Užice 2000, str. 155.

mašin" a.d. imala je uposleno 50 radnika i 8 šegrta. Livnica gvožđa i metala „Merkur" imala je zaposlenih 47 radnika i 10 šegrta. Livnica i mašinska fabrika „Jug" a.d. imala je uposlenih 22 radnika i 25 šegrta. Fabrika avionskih motora S. Vljaković i kompanija zapošljavala je 35 radnika i 9 šegrta. Fabrika gvozdenog i mesinganog sobnog nameštaja Vladimira Stanojkovića zapošljavala je 18 radnika i 7 šegrta. U livnici „Balkan" - Popović, Perišić i kompanija radilo je 19 radnika i 6 šegrta. Fabrika za izradu od žica Gliše Josipovića zapošljavala je 26 radnika i 16 šegrta.¹⁴

Pored navedenih značajnijih preduzeća metalne industrije, među najrazvijenije industrijske grana u Beogradu spadala je i štamparska industrija. Od ukupnog broja štamparija na teritoriji Srbije na Beograd je otpadalo 50% preduzeća, a po kapacitetu proizvodnje 85%. U Beogradu je bilo oko 60 štamparija, knjigovezačko-kartonaških radionica 15, cinkografija 7, litografija 4, pečatoreznica i gravernica 7, slovovivnica 2 (jedna državna i jedna privatna); knjižarsko-izdavačkih preduzeća 27.¹⁵

Tekstilna industrija je u Beogradu takođe spadala među razvijenije privredne grane. Na čelu ove industrije nalazio se koncern Koste Ilića i sinova sa svojim fabrikama na Karaburmi i filijalama u Leskovcu. U fabrici tekstilne industrije a.d. u aprilu 1929. bilo je zaposleno 1.005 radnika. U tekstilnoj fabrici „Šumadija" radilo je 82 radnice, od kojih su bile 50 pomoćne nekvalifikovane radnice, a 32 priučene tekstilne radnice. U fabrici domaće industrije tepiha a.d. u Beogradu u aprilu 1929. godine radilo je 58 radnika-ca; u fabrici „Neimar", krajem oktobra 1930. godine bilo je zaposleno 60 radnika-ca. Pored navedenih, tekstilna industrija u Beogradu imala je 5 fabrika trikotaže; od kojih je najpoznatija bila Milana Ječmenice, 10 fabrika rublja, 1 fabriku ćilima, 1 fabriku kudjelje i užarije, 2 fabrike platna, 2 fabrike vate, 1 fabriku štofa i 1 fabriku zavesa.¹⁶

Ostale grane industrije bile su zastupljene sa više manjih fabrika i preduzeća. Industrija kože imala je 4 fabrike. Postojala je i jedna fabrika hartije „Milan Vapa" a.d. i 5 preduzeća za preradu hartije, kartonaža, fabrika kesa i koverata i veštačkog cveća. Od hemijske industrije u Beogradu su postojala krajem 1925. godine sledeća preduzeća: 2 manje fabrike anilinskih boja, firmajza i laka (radionice za preradu suhih i tečne boje), jedna radionica zemljanih boja, jedna radionica štamparskih boja; 6 preduzeća za izradu farmaceutskih proizvoda i preradu lekovitog bilja; 1 fabrika proizvoda od gume (na Čukarici); 1 fabrika asfalta i katranskih proizvoda; „Hemikos" a.d. fabrika kozmetike i parfimerije, prva srpska fabrika hemijsko-tehničkih i kozmetičkih proizvoda a.d., 6 preduzeća za izradu masti i kolomaza; 2 a.d. za preradu kostiju („Munk" i „Osa"); 4 veća i 7 manjih preduzeća za izradu sapuna; 1 zavod za proizvodnju seruma protiv stočnih bolesti, 4 fabrike za izradu mastila (jedna od njih je radila i pečatni vosak).¹⁷

¹⁴ *Izveštaj Beogradske Radničke komore 1926-1931*, knj. 1, Beograd 1932, str. 41-44; Milivoje Savić, *Naša industrija i zanati*, knj. 3, Sarajevo 1923, str. 31-32.

¹⁵ Jovan Dubovac, *Štamparstvo i grafički radnici u Srbiji 1831-1941*, Beograd 1975, str. 172.

¹⁶ *Izveštaj Beogradske Radničke komore 1926-1931*, knj. 1, Beograd 1932, str. 41-44;

¹⁷ *Izveštaj Beogradske Radničke komore 1921-1926...* str. 18-22;

Pored navedenih fabrika, u Beogradu je postojala fabrika ogleдала i kristalnog stakla „Špilhola i Jarolimska”. Većih keramičkih preduzeća u Beogradu je bilo 3, dok je ciglana bilo 20. Radile su 3 fabrike hemijskih proizvoda. Postojala je velika fabrika šećera na Čukarici, a industrija testa zastupljena sa 2 veća preduzeća. Industrija za preradu voća i povrća imala je 5 većih preduzeća. Industrija bombona, čokolade i kandita bila je zastupljena sa 11 većih preduzeća. Državnih fabrika za preradu duvana i cigaret papira, Beograd je imao 4; pored toga, postojala je i velika državna radionica za izradu maraka. Fabrika za preradu duvana i proizvodnju cigareta koja je u toku rata 1914. preseljena iz Beograda u Niš prerasla je u jedno od najvećih industrijskih preduzeća Kraljevine SHS. Industrijskih poljoprivrednih društava koja su se bavila preradom hrane za stoku Beograd je imao 3. Industrijskih preduzeća za izradu kola bilo je takođe 3, a industrijskih preduzeća za pletenu (košaračku) robu od pruća Beograd je imao 1, i 1 preduzeće za izradu sita.¹⁸

Industrija za izradu nameštaja od drveta bila je zastupljena sa 8 preduzeća, a industrija gvođenog nameštaja imala je 4 preduzeća. Drvenu obuću izrađivalo je preduzeće banke Bošković a.d. u Beogradu, a preduzeća za proizvodnju alkoholnih pića bilo je u Beogradu 7. Fabrika za preradu sirćeta bilo je 3, a radionica za izradu sode vode 6. Preduzeća za izradu elektro-tehničkog materijala bilo je 4. Većih građe-vinskih preduzeća bilo je 26, a preduzeća za izradu brodova i čamaca 1. Preduzeća za izradu železničkih postrojenja i opravku vagona i lokomotiva bilo je 5 sa sedištem u Beogradu i radionicama u Smederevu, Smederevskoj Palanci i Kruševcu, koje su prerasle u fabrike. U ovim preduzećima angažovan je jak, većinom strani kapital.¹⁹

U Srbiji i Crnoj Gori je bilo 13 pivara sa godišnjom proizvodnjom od 550 hiljada hektolitara. Mlinova je bilo oko 250 većih i manjih sa raznovrsnom pogonskom snagom. Oni su mogli da prerade oko 400 vagona brašna dnevno. Srbija zajedno sa Makedonijom i Crnom Gorom imala je ukupno 52 javne električne centrale. Većina ih je bila male pogonske snage namenjena lokalnim potrebama ili kao pogonska snaga jedne fabrike (Vučje Leskovac, Veloks Trstenik, Hidrocentrala na Đetini, Užice i druge. Većeg kapaciteta bila je Beogradska električna centrala, čija je proizvodnja od 1921. do 1926. porasla skoro 4 puta, što su iziskivale potrebe uvećanog broja stanovništva, razvoj industrije i zanatstva i tramvajskog saobraćaja. Od 4.076.932 kilovat časa u 1921. proizvodnja električne energije u Beogradu se povećala na 15,279.878 kilovat časova u 1926. godini.²⁰

Do 1925. godine većih preduzeća za preradu mesa u Beogradu bilo je 3, koja su se u periodu do 1929. modernizovala i opremljena potrebnim pogonima sa rashladnim uređajima, tako da su se mogla ubrojiti u veoma moderna industrijska preduzeća.

¹⁸ Isto; „Monopolski glasnik”, Beograd, 14. septembar 1930.

¹⁹ Isto.

²⁰ Beogradska Radnička komora u svojim izveštajima obuhvatala je teritoriju današnje Srbije, Makedonije i dela Crne Gore (*Izveštaj Beogradske Radničke komore 1921-1926*, ... str. 18-22.); N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3, str. 218.

Industrijskih preduzeća za preradu mleka i mlečnih proizvoda bilo je 3. Polupreradom ribe bavila se Ribarska zajednica.

Do kraja 1926. privreda Srbije je bila u usponu. Skoro sva stara preduzeća su obnovila proizvodnju, a formiran je i veliki broj novih. Privreda se stabilizovala. Tokom 1926. osnivaju se najvećim delom manja zanatska preduzeća kojih su se prihvatili ljudi koji nisu mogli naći opstanka ni zaposlenja bilo kao zemljoradnici, bilo kao zanatski, ili kao prosti radnici. Od važnijih privrednih preduzeća tokom 1926. godine osnovani su: Diskontna trgovačka banka a.d. u Beogradu, „Reklama” reklamno-posredničko a.d. u Beogradu, proizvođačka šećerana a.d. u Beogradu, Društvo za vazdušni saobraćaj a.d. u Beogradu, „Standard” a.d. za gumene proizvode, „Piv”, Fabrika čarapa a.d., Fabrika krečno silikatne cigle „Jugoslavija”, Fabrika pletenih proizvoda „Lovćen”, Fabrika mastila i tapeta „Šel”, rafinerija mineralnih ulja, „Domovina” jugoslovensko-osiguravajuće a.d., zadruga kanalskih radnika, „Slavonski lojd” rečno-brodarsko, zanatska banka u Beogradu, „Anilin” a.d. koncerna za trgovinu bojama.²¹

U 1927. i 1928. godini zaustavljen je brojni porast preduzeća, pa čak se u ovom periodu vrši njihova redukcija, tako da pored osnivanja novih neka stara prestaju da rade. Od novoosnovanih najznačajnija su: Industrija aeroplanskih motora a.d. u Rakovici (osnovana 1927), fabrika hemijskih proizvoda za poljoprivredu i stočarstvo „Biljana”, (osnovana 1928). Mnoge fabrike koje su ranije postojale modernizovale su se i proširile proizvodnju. Iz ankete koju je izvršila Radnička komora od 6. do 14. avgusta 1930. godine vidi se da se broj industrijskih preduzeća od 1926. do 1929. godine nije bitnije izmenio. Naprotiv, zapaža se i izvestan zastoj u građevinskoj delatnosti, što se nepovoljno odražava na čitav niz zanata: drvodeljski, bravarski, limarski i molersko-farbarski.²²

Prema izveštaju Beogradske Radničke komore, na njenoj teritoriji je tokom 1926. godine palo pod stečaj 356 preduzeća od kojih skoro polovina u Beogradu. Takođe je evidentno da je broj stečajeva narastao naročito u Srbiji, dominirajućim brojem nad svim ostalim pokrajinama. Uzroci tome ležali su u činjenici što je Srbija za obnavljanje svoje razorene privrede dobila najviše kredita koji su deflacionim merama i stabilizacijom dinara povukli najveće dugove.

Od važnijih preduzeća za privredu Beograda pali su pod stečaj ili likvidirali fabrike kao i banke: Banka Nikola Bošković a.d. u Beogradu, Beogradska hipotekarna banka a.d., Centralna kreditna banka u Beogradu, „Orao” fabrika hleba i peciva, „Tranzit” špediciono a.d., „Kalorija” termo-tehničko a.d., Srpska građevinska banka a.d. u Beogradu (sa većom fabrikom metalnog nameštaja), „Morava” fabrika pletenih proizvoda, trgovačko a.d. u Beogradu, „Srna” fabrika rukavica a.d. u Beogradu, „Treuga” trgovačko-tehničko a.d., Braća Mihailović, Velika izvozna trgovina u Beogradu, Beogradska komisiona banka a.d.²³

²¹ Izveštaj Beogradske Radničke komore 1921-1926..., str. 18-22.

²² Izveštaj Beogradske Radničke komore 1926-1931, knj. 1, str.2.

²³ Izveštaj Beogradske Radničke komore 1921-1926, ..., str. 43.

I pored zastoja i opadanja broja preduzeća do kojih je došlo zbog velikih režijskih troškova, visokih kamata, oslabljene kupovne moći stanovništva, konkurencije jačih preduzeća iz zemlje i inostranstva i drugog, na teritoriji Srbije je ipak postojao duplo veći broj industrijskih preduzeća nego pre rata. U granicama Srbije do 1914. godine bilo je 359, a u 1930. godini u proširenim granicama Srbije bilo je 760 industrijskih preduzeća. Njihova struktura je bila sledeća:

Tabela br. 2. **Struktura industrijskih preduzeća u Srbiji**
1914. i 1930. godine

Industrijske grane	1914.	1930.
tekstilnih	29	65
industrije drveta	37	82
cigлана	47	77
industrija kamena	11	30
industrija cementa	3	2
rudnici	13	22
metalurgija	21	46
kožarska industrija	9	18
pivarska	7	13
industrija šećera	5	9
hemijska industrija	11	24
klanička	5	5
industrija hartije	3	9
stakla	1	2
električne centrale	12	32
mlinovi	139	271
razna industrija	6	53
Ukupno	359	760 ²⁴

Iz navedene tabele se vidi da su najrazvijenije industrijske grane bile mlinska i industrija drveta, zatim tekstilna, građevinska i metalurgija. Dominirala su manja preduzeća koja su bila na granici između veće zanatske radionice i manjeg industrijskog preduzeća. Razvijale se prvenstveno one industrijske grane koje su nalazile sirovinska i potrošačka područja u zemlji. Od posebnog značaja za privredu Srbije bilo je rudarstvo. Ono je pružalo sirovine i pogonski materijal. Rudnici metala, kamenolomi i rudnici uglja davali su toliko rude da se mogla i izvoziti. Broj radnika zaposlenih u ovim preduzećima, uračunavajući tu i rudarske i transportne radnike iznosio je oko 97.000.

²⁴ Milica Milenković, *Privredni razvoj Srbije, struktura i položaj radničke klase od 70-tih godina XIX veka do Prvog svetskog rata*, „Tokovi istorije”, br. 1-2/1993, Beograd 1993, str. 88; *Izveštaj Beogradske Radničke komore 1926-1931*, knj. 1, str. 2.

Prema podacima koje donosi *Statistika industrije Jugoslavije* iz 1938. godine najveći broj preduzeća u Srbiji bio je sa kapitalom od 500.000 do 3 miliona dinara, sa pogonskom snagom od 25 do 500 konjskih snaga sa 10 do 25 radnih mesta.²⁵ O tome nam svedoče tabele br. 3, 4. i 5.

Tabela br. 3. **Tvornice, kapital, radna mesta i pogon**
po istorijskim oblastima i po grupama kapitala

Podaci se odnose na:	GRUPA KAPITALA (u dinarima)											
Srbija (pre 1912. godine)	Do 300.000	300.001-500.000	500.001-1 milion	1-3 miliona	3-5- miliona	5-10 miliona	10-25 miliona	25-50 miliona	50-100 miliona	Preko 100 miliona	Bez podataka	Svega
Broj tvornica	85	83	115	141	45	37	31	8	5	4	164	718
Kapital (u 000 dinara)	16.016	35.234	90.439	261.603	178.194	278.673	479.790	252.547	303.550	957.354	-	2.853.400
Radna mesta	1.893	4.340	4.846	8.348	4.651	5.725	7.331	2.776	6.022	7.900	1.193	55.025
Pogon (u KS)	2.776	3.874	6.271	12.971	7.567	12.445	20.715	8.420	4.732	51.298	15.437	146.506

Južna Srbija	Do 10	11-25	26-50	51-100	101-200	201-500	501-1.000	1001-2.000	2.001-3.000	Preko 3.000	Bez podataka	Svega
Broj tvornica	18	13	19	35	8	8	4	/	/	/	22	127
Kapital (u 000 dinara)	3.531	5.928	23.095	61.538	30.533	53.939	66.426	/	/	/	/	224.990
Radna mesta	299	121	547	1.635	522	417	183	/	/	/	/	3.724
Pogon (u KS)	481	1.259	1.031	2.844		1.203	4.521	/	/	/	146	13.522

Tabela br. 4. **Tvornice, kapital, radna mesta i pogon**
po istorijskim oblastima i po grupama radnih mesta

Podaci se odnose na:	GRUPA RADNIH MESTA											
Srbija (pre 1912. godine)	Do 10	11-25	26-50	51-100	101-200	201-500	501-1.000	1001-2.000	2.001-3.000	Preko 3.000	Bez podataka	Svega
Broj tvornica	138	123	92	80	51	39	15	4	1	1	174	718
Kapital (u 000 dinara)	107.230	260.494	173.657	311.097	345.304	539.514	249.284	348.029	84.959	359.161	74.671	2.853.400
Radna mesta	813	2.194	3.402	5.788	7.139	11.155	10.484	6.300	2.500	5.250	/	55.025
Pogon (u KS)	10.404	30.615	7.069	32.436	6.288	11.105	4.002	17.270	1.400	6.659	19.258	146.506

²⁵ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije* sa adresarom industrijskih preduzeća, Beograd 1941, str. 46, 47.

Južna Srbija	Do 10	11-25	26-50	51-100	101-200	201-500	501-1.000	1001-2.000	2.001-3.000	Preko 3.000	Bez podataka	Svega
Broj tvornica	38	22	20	18	3	2	/	/	/	/	24	127
Kapital (u 000 dinara)	41.991	62.979	46.296	71.908	12.150	6.070	/	/	/	/	3.596	244.990
Radna mesta	241	383	763	1.291	486	560	/	/	/	/	/	3.724
Pogon (u KS)	3.189	4.220	2.735	1.933	515	104	/	/	/	/	826	13.522

Tabela br. 5. Tvornice, kapital, radna mesta i pogon po istorijskim oblastima i po grupama pogona

Podaci se odnose na:	GRUPA POGONA (u KS)										
Srbija (pre 1912. godine)	Do 5	6-10	11-25	26-50	51-100	101-500	501-1.000	1.001-10.000	10.001-100.000	Bez podataka	Svega
Broj tvornica	6	23	105	131	138	135	22	13	2	143	718
Kapital (u 000 dinara)	3.612	13.622	99.546	141.023	240.477	746.895	342.621	794.666	379.235	91.703	2.853.400
Radna mesta	243	1.275	4.673	6.307	8.562	17.049	4.637	8.599	2.290	1.390	55.025
Pogon (u KS)	16	210	1.972	5.343	11.079	29.019	14.994	41.934	41.939	/	146.506

Južna Srbija	Do 5	6-10	11-25	26-50	51-100	101-500	501-1.000	1.001-10.000	10.001-100.000	Bez po-dataka	Svega
Broj tvornica	1	4	22	26	30	21	2	2	/	19	127
Kapital (u 000 dinara)	/	1.739	23.367	25.117	44.337	109.628	4.350	33.061	/	3.391	244.990
Radna mesta	/	68	712	858	1.019	949	3	63	/	52	3.724
Pogon (u KS)	2	37	424	1.036	2.330	4.423	1.280	3.990	/	/	13.522

U privredi Srbije u posmatranom periodu preovlađivala su privatna sitnosopstvenička preduzeća. U državnim rukama bila je vojna industrija, industrija duvana, sve industrije monopola, najveći broj rudnika i skoro sve železnice. Upravo u ovim privrednim granama bio je investiran krupni inostrani finansijski kapital. U proizvodnji roba namenjenih unutrašnjoj potrošnji, strani kapital je nastupao samo onda kada je već postojala ili mogla da se ostvari monopolistička pozicija koja je omogućavala izvanredno visoke zarade i monopolističke ekstra profite. Postojanje monopola dovelo je do visokih prodajnih cena niza artikala masovne potrošnje (šećera, ulja, cementa, električne struje), što je snižavalo životni standard stanovništva.

Sa razvojem industrije, zanatstva i trgovine, razvijao se i bankarski sistem u Srbiji. Samo u Beogradu, 31. decembra 1925. godine postojalo je 60 novčanih zavoda. Ukupna suma uplaćenog akcionarskog kapitala tih banaka iznosila je 480,357.296 dinara. U odnosu na 1924. godinu porast je iznosio blizu 14 miliona dinara. Ovo povećanje je proizlazilo iz povećanog uplaćenog kapitala kod Zemaljske banke Vračarske štedionice, Beogradske založne banke i drugih.

Za ovaj period vezano je i osnivanje novih domaćih osiguravajućih društava, kao i čitava invazija filijala, zastupništava i ekspozitura stranih osiguravajućih zavoda. U Beogradu su u ovom periodu bili veoma česti slučajevi jevrejsko-srpskog poslovanja u finansijskim ustanovama gde su Jevreji ostvarivali bitan uticaj. Modernizaciji privrednog razvoja u Srbiji doprinosili su naročito privrednici stranog porekla (Đorđe Vajfert, Ignjat Bajloni, Solomon Koen, Klefiš, braća Minh i drugi), ne samo investiranjem ličnog kapitala, već i osnivanjem novih institucija i uvođenjem savremenijih tehnologija u proizvodnju.²⁶

Fluktuacija privrednih kretanja u ovom periodu odražavala se i na poslovima beogradske berze. Obim poslovanja ove berze (valute, devize, državni papiri, akcije novčanih zavoda i akcije industrijskih preduzeća) bio je 1919-1925. u stalnom porastu, ali je 1926. počeo da opada naročito uoči izbijanja svetske ekonomske krize 1929. godine.²⁷

b/ Zanatstvo

Razvoj zanatstva u posleratnom periodu pratila je posebno povoljna konjunktura. Broj zanatskih radnji u Srbiji bio je najveći 1921. i 1922. godine. Prema statistici Zanatske komore u periodu 1920. do 1928. godine u Srbiji je izdato 32.355 odobrenja za protokolisanje zanatskih radnji. Ta dinamika je po godinama ovako izgledala:

Tabela br. 6. **Broj zanatskih radnji u Srbiji u periodu 1920-1929.**

1920.	1.728
1921.	3.432
1922.	3.976
1923.	3.048
1924.	3.393
1925.	3.801
1926.	3.116
1927.	3.264
1928.	3.237
1929.	3.344 ²⁸

²⁶ Izveštaj Beogradske Radničke komore 1921-1926..., str. 28; Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd 1997, str.114.

²⁷ N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3..., str. 212.

²⁸ Izveštaj Zanatske komore u Beogradu 1929, Beograd 1930, str. 109.

U proseku, na teritoriji Srbije u periodu 1919-1928. godine radilo je 24-25.000 zanatskih radnji u kojima je bilo zaposleno oko 70.000 radnika.²⁹

Po vrstama zanata izdato je odobrenja abadžijskim radnicima 1320; automehaničarskim 23; abadžijsko-terzijskim 4; alvađijskim 85; arhitektonsko-građevinskim 1; berbersko-frizerskim 1403; bravarskim 752; bravarsko-limarskim 2; bojadžijskim i hemijskim 196; bandažerskim 1; bombondžijskim 23, biserdžijskim 1; voskar-skoliderskim 301; vodeničarskim 53; valjavičarskim 4; vunovlačarskim 67; graversko-pečatorezačkim 8; peglerskim 10; građevinsko-preduzimačkim 730; dimničarskim 37; damen-frizerskim 3; drukerskim 2; duborezačkim 1; zidarskim 242; zidarsko-tesačkim 604; zlatarskim 11; zubotehničkim 24; elektro-mašinskim 10; elektroinstalaterskim 195; elektro-tehničkim 6; elektro-mehaničkim 3; vodoinstalaterskim 40; jorganđijskim 160; kalajdžiskim 27; kapidžijskim 30; kaldrdmđijskim 8; kovačko-potkivačkim 5; kovačko-bravarskim 4; krojačkim (muških) 1793; krojačkim (ženskih) 63; kolarskim 1187; kolarsko-kovačkim 11; kožarskim 513; kobasičarskim 13 kujun-džijskim 35; keramičarskim 19, knjigovezačkim 24; kozmetičko-mirisarskim 5; korparskim 15; kožarskim (tabačarskim) 64; kazandžijskim 251; kuferdžijskim 31; krečarskim 29; kartonažerskim 1; kliničarskim 2; kišo-suncobranskim 10; kožuharskim 46; kino-aparaterskim 23; kolo-satlerskim 2; livačkim 97; limarskim 40; limarsko-instalaterskim 51; lonačarskim 249; likorezačkim 13; likerđijskim 33; livačkim 3; lagirersko-tapacireskim 6; litografskim 6; leblebdžijskim 363; mesarskim 1466; mesarsko-kobasičarskim 478; modiskim 153; molerskim 191; molersko-farbarskim 53; mutavdžijskim 126; mlekarsko-sirerskim 49; metlarskim 27; mašin-bravarskim 52; mehaničarskim 65; mehaničarsko-preciznim 3; metal-drukarskim 3; muzičko-instrumentarskim 6; mlinarskim 14; mašinske radionice 5; nanuldžijskim 100; orijental-poslastičarsko bozadžijskim 388; obučarskim 2552; ortopedsko-bandažerskim 1; optičarskim 2; oštračkim 11; opančarskim 2292; pamuklijaškim 25; potkivačkim 959; pečatorezačko-štamarskim 1; poslastičarskim 199; pozlatarskim 2; parketarskim 9; papučarskim 72; peglerskim 4; puškarskim 40; perioničarima veša 2; radionica za umetnički dekor 4; radionica za izradu belog rublja 16; radionica za izradu kesa 11; radionica za izradu mastila 9; radionica za tucanje kafe 12; radionica za izradu pića 4; radionica mazala za kola i mašine 3; radionica za ortopediju 1; radionica za lepak 1; radionica za plisiranje 2; radionica za izradu krovne hartije 3; radionica za pokrivanje krova i asfalta 2, radionica automotora i mašina 3; radionica masti za obuću 6; saračkih 159; saračko-sedlarskih 49; sedklarskih 1; stolarskih 1830; staklorezačkih 73; staklarsko-graverskih 2; sodadžijskih 47; svečarsko-sapundžijskih 2; sapundžijskih 24; strugar-skih 19; sekiraških 2; terziskih 357; trakslerskih 1; tkačkih 94; tašnersko-kuferdžijskih 48; trukersko-veziljskih 24; tapetarsko-dekoraterskih 59; trikotažerskih 12; tesačkih 3; ćurčijskih 580; ćurčijsko-kožarskih 177; užarskih 110; hemijskih preduzeća 7; he-mijsko-kozmetičkih 9; hlebarsko-pekarskih 2524; fotografskih 227; fotografskih za

²⁹ Isto; P. Milosavljević, n.d., str. 20; Istorijski arhiv Beograda, fond Radničke komore 1926-1930, kutija 70.

uveličavanje 1; farbarskih 12; crevarskih 30; crevarsko-mesarskih 3; cinkografskih 6, ciglarsko-creparskih 66; časovničarskih 277; četkarskih 22; češljarskih 11; štamparskih 132; štukatersko-likorezačkih 8; štrikarskih 53; šlifovanje stakla uramljivanje slika 2; šeširdžijskih 175; šarlagandžijskih 12; vrećarskih 1; samardžijskih 150; kameno-rezačkih 164; kantardžijskih 26; cvećarskih 4; firmopisačkih 11; radionica za izradu midera 8; ostalih 166.³⁰

Prema broju izdatih odobrenja za otvaranje zanatskih radionica vidi se do koje je mere bila usitnjena zanatska proizvodnja i da su najrazvijeniji zanati bili: kovački, pekarsko-hlebarski, obućarsko-opančarski, stolarski, krojački i abadžijski, mesarski, berbersko-frizerski i kolarski. Takođe je bilo razvijenije zanatstvo vezano za građevinarstvo. Povećanje broja stanovništva u Beogradu koji se kao administrativni i politički centar zemlje najbrže razvijao od svih gradova u Jugoslaviji u ovom periodu, zahtevalo je izgradnju novih stanova i stimulisalo građevinsku delatnost. Od 1921. do 1930. beogradsko stanovništvo se povećalo za 121.000 stanovnika. U tom periodu je izgrađeno 37.346 novih stanova. Kako je Beograd postao i prestonica zemlje, to je bilo potrebno izgraditi i reprezentativne objekte, nadležstva vlade i drugih ustanova. Gradnja zgrada sa dekorativnim izgledom uticala je na razvoj novih zanatlijskih struka u oblasti građevinarstva: molera, dekoratera, štukatera i drugih. U tome su važnu ulogu odigrali ruski arhitekti - emigranti (Nikolaj Krasnov, Grigorije Samojlov i dr.), koji su projektovali i rukovodili radovima na izgradnji najreprezentativnijih zgrada u Beogradu.³¹

Automehaničarski, elektromašinski i vodoinstalaterski zanati nalazili su se u začetku, dok su neki stariji zanati već izumirali, kao što su terzijski, kalajdžijski, korparski, kujundžijski i drugi. U unutrašnjosti Srbije bili su daleko razvijeniji stari zanati, kao npr: obućarski, opančarski, kazandžijski i kovački, a u Beogradu građevinarsko preduzimački, dimnjičarski, elektroinstalaterski, vodoinstalaterski i automehaničarski. Ova pojava je uslovljavala zapošljavanje velikog broja stranaca u zanatstvu Beograda. Naročito je bio veliki broj Jevreja, koji su davali poseban pečat zanatstvu i trgovini.

Porast broja zanatskih radnji u Srbiji može se objasniti, u prvom redu, povoljnom konjunkturuom. Potražnja za zanatskim proizvodima bila je velika. Svoje interese zanatlije su štitile preko zanatlijskih esnafa i Zanatske komore, koja je imala svoje sedište u Beogradu, a njena nadležnost se prostirala na celu Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru. Za otvaranje zanatske radnje nije bila potrebna veća suma novca. Zanatlije su počinjale samostalnu delatnost mahom sumom od 2 do 3 hiljade dinara, a veoma retko sa 5 hiljada dinara. U proseku za protokolisanje firme nije bilo potrebno više od 200-300 dinara. Ali i pored toga zanatlije su se susretale sa mnogobrojnim teškoćama, od kojih su bile najveće konkurencija industrije i nemogućnost dobijanja povoljnijih

³⁰ Isto.

³¹ Milivoje V. Radovanović, *Istorija Beograda*, knj. 3, str. 158; Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941...*, str. 13; Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Beograd 1992, str. 153; Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd 1996, str. 297; Toma Milenković, *Ruski inženjeri u Jugoslaviji 1919-1941*, Beograd 1997, str. 111-112.

kredita. Pitanje kreditiranja zanatlija predstavljalo je važan socijalno-ekonomski problem, jer su zanatlije kao mali privrednici – sitni sopstvenici teško dolazili do kredita. Ukoliko su ih i dobijali bilo je to pod veoma nepovoljnim uslovima.³²

Doduše, da bi se zanatstvo posle rata obnovilo, Ministarstvo za ishranu i obnovu zemlje je 1919/20. odobrilo zanatstvu kredit od 35.000 miliona dinara. Do 1925. godine, zalaganjem Znanstvene komore u Beogradu, izliferovano je preko uprave za ratnu štetu raznog materijala i alata u vrednosti od 511.409 zlatnih maraka. Narodna banka je za potrebe obnavljanja zanatstva do 1925. godine odobrila kredit od 36,986.600 dinara, koji se uglavnom dodeljivao u visini od 5.000 dinara po zanatliji. Da bi se stanje oko kreditiranja zanatlija koliko-toliko popravilo, osnovana je Znanstvena banka 1927. godine sa osnovnim kapitalom od 75 miliona dinara, u kojoj je, pored zanatlija, učestvovala i država sa udelom od 40% uplaćene glavnice. Da bi pomogao rešavanju teškoća u zanatstvu Savez zanatlijskih zadruga pristupio je u mnogim mestima formiranju različitih zanatskih zadruga: prerađivačkih, kreditnih i nabavljajčkih. Broj zanatlija učlanjenih u njima bio je relativno mali 5-6% od ukupnog broja zanatlija, tako da ove zadruge nisu imale veći značaj.³³

Razvoju zanatstva znatno je doprinosila institucija „Privrednika” koja je školovala mlade talentovane učenike. Država je podsticala zainteresovanost podmlatka za ovu vrstu radinosti otvaranjem zanatskih škola. Zakon o zanatskim školama donet je 1925. godine. Ovaj Zakon obuhvatao je školovanje i muške i ženske dece, koja su posle završene stručne škole uključivana u privredu Srbije. Razvoj zanatskih struka: krojačica, modinskinja, tašnera, krznara, juvelira i časovničara uticao je na unošenje novih modnih trendova u načinu i kulturi oblačenja beogradskih žena i muškaraca, koji su išli ukorak sa evropskom modom. Tako školovan i obrazovan kadar zanatlija, po svom znanju i stručnosti, mogao se meriti sa vrhunskim majstorima u svetskoj zanatskoj proizvodnji.³⁴

Znanstvena proizvodnja bila je izrazito robna proizvodnja namenjena u celosti tržištu. Najveći deo zanatlija, nije upotrebljavao najamnu radnu snagu uopšte ili su imali po jednog šegrtu ili kalfu, tako da se mogu računati u proste robne proizvođače. Samo krupne zanatske radionice zapošljavale su veći broj radnika i pripadale kapitalističkom sektoru proizvodnje.

c/ Trgovina

U poređenju sa ostalim granama gradske privrede, trgovina je u Srbiji najbrže napredovala. Vlada je raznim propisima olakšavala uvoz a otežavala izvoz robe široke potrošnje (pre svega prehrambenih proizvoda) zbog opšte oskudice. Trgovci su od Narodne banke dobijali kredite na račun reparacija, što je bio samo deo kapitala potrebnog za obnavljanje trgovačkih radnji. Međutim, situacija se znatno popravila posle

³² P. Milosavljević, *n.d.*, str. 28.

³³ *Narodna banka Jugoslavije 1884-1934*, str. 174, 175; P. Milosavljević, *n.d.*, str. 28.

³⁴ Bojana Popović, *Moda u Beogradu 1918-1941*, Beograd 2000.

donošenja Zakona od 1922. godine kada je ratna šteta trgovcima isplaćivana u znatno većem procentu.

Pored svih navedenih teškoća, trgovina je posle rata brzo napredovala.

Donošenjem Ukaza o uvođenju slobodne unutrašnje trgovine u februaru 1919, ko- me je bio cilj da se obezbedi bolje snabdevanje stanovništva opustošenih krajeva po- trebnim proizvodima, postignut je suprotan efekat. Naglo je procvetela špekulativna trgovina. Prehrambeni proizvodi iz severnih delova zemlje nisu tražili kupce na jugu, već su iznošeni krijumčarenjem u Mađarsku i Austriju.³⁵

Prema Izveštaju Trgovačke komore ukupan broj izdatih odobrenja za protoko- lisanje trgovačkih radnji u Srbiji od 1919. do 1920. godine iznosio je 38.294. Beograd- ska trgovačka komora je od 1919. do 1929. godine samo za Beograd izdala 9.344 odo- brenja za vođenje trgovačkih radnji, što je predstavljalo jednu četvrtinu od svih radnji u Srbiji. U Beogradu su se nalazile i najvažnije trgovačke banke: Bankarsko-trgovačko a.d., Trgovinsko-industrijska i Prometna banka. Kapital ovih banaka ne samo da je po- magao razvoj trgovine, već je investiran i u profitabilne industrijske grane. Tako je npr. Prometna banka uložila svoj kapital u strugaru na Dunavu, a Trgovinsko industrijska banka u strugaru „Makiš”.³⁶

Ne postoje statistički podaci na osnovu kojih bismo mogli utvrditi stvarni broj tr- govačkih radnji, ali s obzirom na činjenicu koja svedoči o njihovom stalnom otvara- nju može se zaključiti da je trgovina u Srbiji posle Prvog svetskog rata bila privlačno zanimanje i predstavljala rentabilnu i unosnu privrednu granu sa visokim zaradama. U Izveštaju Beogradske Radničke komore stoji da je „nakon rata hiljade stanova pretvo- reno u dućane i da taj proces i danas traje”. Beograd je predstavljao centar uvozne i ve- likoprodajne trgovine svih struka.³⁷

Izdata odobrenja za otvaranje trgovačkih radnji su se odnosila na apoteke, vinar- sko-rakidžijske radnje, gvoždarske, drvarske i daščarske, drogerije, izvoznicičke, juve- lirske i časovničarske, kafanske i mehanske, knjižarske i kancelarijskog materijala, ko- žarske, kolonijalno bakalske, manufaktorne, menjačke, modisko-konfekcijske, pomo- dno galanterijske, posredničko-agenturske, sitničarske, starinarske, staklarsko-porce- lanske, uvozne, špediterske, špekulativne i bifei.³⁸

Devalvacija dinara u 1923. godini je izazvala poremećaje i u ovoj privrednoj gra- ni, ali posle adaptacije cena kursnoj vrednosti dinara, trgovina je do 1929. godine nas- tavila uspon. Počelo je otvaranje trgovačkih radnji i u selima i u varošicama, što svedo- či o socijalnim promenama na selu Srbije, a istovremeno označava podizanje stepena kulturnog nivoa celokupnog srpskog društva.

³⁵ Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1918-1920*, Beograd 1971, str. 21.

³⁶ N. Vučo, *Istorija Beograda*, knj. 3, str. 202-206.

³⁷ *Izveštaj Beogradske Radničke komore 1926-1931*, knj. 1, str. 13-14.

³⁸ Isto.

* * *

Razvoj industrije, trgovine i zanatstva svojim ukupnim porastom izazivao je promene socijalne strukture stanovništva, koja se ispoljavala kako u promeni odnosa između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, tako i u klasnoj diferencijaciji svih društvenih slojeva. Prema popisu iz 1921. godine, Srbija je imala 2,655.678 stanovnika, a po popisu iz 1931. godine 3,285.557 stanovnika. Teritorija severne i južne Srbije imala je 1921. godine 82,34%, a 1931. godine 78,96% poljoprivrednog stanovništva.³⁹

Od 3,285.557 stanovnika, koliko je Srbija imala krajem posmatranog perioda, bilo je: zakupaca i samostalnih 432.662 ili 30%, činovnika i nameštenika 63.695 (4,5%), radnika nadničara, slugu, šegрта i pomoćnih članova porodice 931.311 (65,5%), ukupno 1,427.668 privredno aktivnih stanovnika.

Od ukupnog aktivnog stanovništva na radnike je otpadalo 167.867. Po strukturi bilo je radnika:

zanatskih radnika	70.173	41,8%
industrijskih radnika	64.182	38,2%
transportnih radnika	19.827	11,9%
rudarskih radnika	13.685	8,1%
U k u p n o	167.867	100% ⁴⁰

Upoređujući broj radnika u Srbiji krajem posmatranog perioda sa onim iz 1914. godine, kada je Srbija imala oko 65.000 radnika (47.000 zanatskih i oko 18.000 industrijskih), vidi se da se struktura privrede u Srbiji promenila. Broj industrijskih radnika povećao se za 42.000, a broj zanatskih za 23.000 radnika. Modernizacija i racionalizacija proizvodnje koja je u Jugoslaviji uvedena naročito 1927. i 1928. godine izbacila je iz industrijskih i zanatskih preduzeća veliki broj radnika. Broj nezaposlenog gradskog stanovništva zajedno sa pauperizovanim seljaštvom iznosio je uoči izbijanja krize oko 150.000. No nasuprot tome, usled nedostatka kvalifikovane radne snage, u privredi Srbije bio je uposlen veliki broj stranih radnika. To se naročito odnosilo na industriju gde je bila potrebna visoka stručnost školovanih i iskusnih kadrova. Berza rada u Beogradu, i pored velikog broja nezaposlene domaće radne snage, pozitivno je rešavala sve zahteve preduzetnika za zapošljavanje stranaca. Stručne specijaliste preduzetnici su nalazili obično u inostranstvu i dovodili ih uporedo sa uvozom mašina. Broj zaposlenih stranih radnika u Srbiji iznosio je nešto više od 5.000. Najviše je bilo

³⁹ P. Milosavljević, n.d., str. 14; Momčilo Isić, *Socijalna i agrarna struktura u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1999, str. 9, 12.

⁴⁰ P. Milosavljević, n.d., str. 20.

zaposlenih Čeha i Nemaca. Strani kvalifikovani radnici bili su neuporedivo bolje plaćeni od domaćih.⁴¹

Ovakvo društveno raslojavanje uslovalo je uvođenje novih socijalnih mera, kojima je trebalo obezbediti siromašnije slojeve društva. U tu svrhu uvodi se i radničko zakonodavstvo da bi se zakonskim putem regulisali odnosi u privredi i da bi radništvo kao jedan od važnih faktora proizvodnje svojim povoljnijim položajem moglo da što bolje doprinosi ukupnom razvoju društva.

Relativno male promene u strukturi poljoprivrednog i gradskog stanovništva nisu mogle bitnije uticati na promenu strukture nacionalnog dohotka. Udeo od poljoprivrede u Jugoslaviji 1923. iznosio je 46,9%, a 1939. godine 46,1%. Udeo od industrije i zanatstva takođe se nije bitnije razlikovao u strukturi nacionalnog dohotka, jer je 1923. godine iznosio 28,1%, a 1939. godine 29,7%.⁴²

Srazmerno porastu ukupnog broja stanovništva rastao je i ukupni nacionalni dohodak, industrija je beležila 3,49% godišnju stopu rasta, što je umanjivano opadanjem zanatstva po stopi 0,71%, dok je poljoprivreda sa stopom rasta od 2,28% imala sporiji rast od industrije. Realni nacionalni dohodak od 1923. do 1939. godine rastao je po prosečnoj stopi od 1,90%, što znači da se za 16 godina uvećao za 47,9%. Visok procenat porasta poljoprivrednog stanovništva svodio je uvećanje nacionalnog dohotka na stopu rasta po stanovniku na 0,15%, pa se dobija zaključak da je privredni razvoj stagnirao.⁴³

Nema sumnje da je celokupni privredni razvoj Jugoslavije, pa i Srbije, u periodu 1918-1929. godine bio u procesu konsolidovanja svih privrednih grana, što je dovelo do diferencijacije stanovništva i izdvajanja tankog sloja buržoazije, kao vlasnika kapitala i nosioca vlasti i sloja radnika kao proizvođača. Na podsticanje razvoja privrede sve jače je uticala ekonomsko-socijalna ideologija novog građanskog sloja, koji se školovao i usavršavao na Zapadu i svoja stručna znanja i bogatstvo ulagali u razvoj svoje zemlje. Kao tipičan primer takvih stručnjaka bili su profesor đorđe Stanojević, rektor Beogradskog univerziteta i inženjer Miloš Savčić, osnivač novih privrednih preduzeća i novčanih zavoda.⁴⁴

Veći procenat nacionalne dobiti, koju su ostvarivali zanatstvo, trgovina i industrija ulagan je naročito u modernizaciju gradova. Poboljšavana je njihova infrastruktura, građene su lepše zgrade za stanovanje, nove društvene ustanove i kulturni objekti, menjao se način oblačenja, a samim tim podizao nivo društvenog života.

⁴¹ Istorijski arhiv Beograda, Fond Središnje berze rada, kutija br. 1226493/1926; Milica Milenković, *Privredni razvoj Srbije, struktura i položaj radničke klase od 70-tih godina XIX veka do Prvog svetskog rata*, „Tokovi istorije”, 1-2/1993, Beograd 1993, str. 88; Petar Milosavljević, n.d., str. 24; Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1921-1929*, Beograd 1979, str. 342.

⁴² Kosta Mihailović, *Privreda Jugoslavije 1920-1990*, „Jugoslovenska država 1918-1998”, Beograd 1999, str. 89-90.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, Beograd 1986, str. 47; Milica Milenković, *Radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji 1918-1941. sa posebnim osvrtom na Zakon o osiguranju radnika 1922. godine*, „Jugoslovenska država 1918-1998”, Beograd 1999, str. 441.

I pored toga, osnovne karakteristike privrednog razvoja Srbije u periodu 1918-1929. bile su, pre svega, nizak organski sastav kapitala, nedostatak sredstava i kvalifikovane radne snage. Usled pretežno sitno zanatskog i sitno industrijskog karaktera proizvodnje i opšte zaostalosti poljoprivrede produktivnost je bila niska, što je delovalo i na nedovoljnu primenu pozitivnih zakonskih mera iz oblasti socijalne politike. Privrednici su neprekidno tražili reviziju socijalnog zakonodavstva. Država se morala pored domaćeg oslanjati i na strani kapital, koji je vrlo često imao i špekulativni karakter. Sve je ovo, pored ekonomskih, imalo i političke konsekvence, koje su se ispoljavale u sukobu različitih društvenih i klasnih interesa. Ove protivurečnosti još jače su se zaoštrile nastupanjem velike ekonomske krize.

Summary

Characteristics of the economic development of Serbia 1918-1929

The economic development of Yugoslavia and Serbia 1918-1929 was characterized by consolidation of all branches of economy. Economic development was increasingly encouraged by economic and social ideology of the new bourgeois class educated in the West which invested its capital and knowledge in the development of their country. Despite this, the major feature of Serbia's economic development 1918-1929 was the poor organic composition of the capital, lack of funds and skilled labour force. Due to predominantly small artisan and small industrial production, as well as the general backwardness of agriculture, the overall productivity was low. This led to the stratification of the population and conflicts of various social and class interests. These tensions increased with the advent of the Great Depression.